

MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN KONSEPTUALLAŞDIRILMASI VƏ YENİDƏN KONSEPTUALLAŞDIRILMASINDA “KONTEYNER” SXEMİ

Məkan fəlsəfə və təbiətşünaslığın fundamental anlayışı sayılır. Uzun əsrlər boyunca “məkan” anlayışı ilə yalnız filosoflar maraqlanmış və “məkan” bir fəlsəfi kateqoriya kimi öyrənilmişdir. Son illər koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə əlaqədər dildə dil və məkan anlayışları geniş prizmada öyrənilməyə başlamışdır. Dünyadakı müxtəlif xalqların dil xəritəsində məkan anlayışı müxtəlif konseptlərlə müəyyənləşir. İnsanın aid olduğu etnos, etnik birlik, tayfa, qəbilə, xalq, coğrafi mühit onun məkanı şəklinə konseptuallaşır. Z. Əliyeva yazır: Xalis məkanı nə duymaq, nə də təsəvvür etmək olmaz. O, bu cür təyinlərdən məhrum olan xalis fikirdir”, “...daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizənin gedişində insanı real aləmin mürəkkəbliyindən, rəngarəngliyindən, ona real hadisə və proseslərdən baş çıxarmaq imkanı verən anlayışlar sistemində məkan anlayışı və ona yaxın olan “gerçəklik”, “reallıq” məqamları xüsusi yer tutur” [1, s.123].

Məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılmasında bütün dillərdə ərazinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan konteyner sxemindən istifadə olunur. S.Y. Boqdanova məkan münasibətlərinin konseptuallaşmasında bu sxemdən istifadənin vacibliyini öz məqaləsində vurğulamışdır [9,12].

Konseptuallaşdırma bizim tərəfimizdən bir obyektin ümumi ideyasının nisbətən sadəkonseptlərin, bu tərkiblər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və obyekt haqqında təsəvvürün formalaşmasında hər bir komponentin əhəmiyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsindən ibarət olan biliklərin strukturlaşdırılması prosesi kimi başa düşülür. Ə. Rəcəbli konseptuallaşdırmaya belə tərif verir: “Konseptuallaşdırma- bu, şüurda konseptlərin yaranması və formalaşması, konseptlərin yaranmasına aparan yeni informasiyanın dərk olunması prosesidir” [7, 56]. Linqvistik materialın koqnitiv dilçilik baxımından təhlili zamanı biliyin yenidən qurulması prosesini ifadə edən yeni bir terminin – yenidən konseptuallaşdırmanın tətbiqinə zəruriyyət yarandı. Bu hadisə xüsusi bir şəkildə qeyd edilməsə də, dilçilər tərəfindən artıq dildə tətbiq edilmişdir. Beləliklə, onun təyin edilməsi üçün xüsusi bir termin təqdim etmədən, elm adamları məkan elementlərinin məna dəyərlərinin ideallardan iki növ sarpmasını göstərirlər: a) adətən polisemiyanın (çoxmənalılıq) inkişafına səbəb olan şərti, kontraktiv sarpma (kənarlaşma), b) fərziyyənin pragmatik prosesindən irəli gələn sarpma [2,34]; N.N. Boldırev qeyd edir: “Əgər prinsiplial olaraq yeni xüsusiyyətlər əlavə olunarsa və onlar müstəqil konseptlər statusu əldə edərlərsə, konseptlər dildə ikinci dərəcəli təmsilçilik əldə edə bilirlər” [10, 42]. Yeni terminlə bağlı aşağıdakıları demək olar: konsept sözün mənası ilə dildə sabitləşir; zaman keçdikcə prinsiplial olaraq yeni xüsusiyyətlər qazanır və fərqli olur (genişlənir), təsbit edildiyi sözün mənası da genişlənir və dəyişir; konseptin genişlənməsi ilə ya sözün mənası genişlənir, ya da onun əsasında müstəqil konsept yaranır və başqa bir söz meydana çıxır.

Məkan əlaqələrinin yenidən konseptuallaşdırılması sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər: öncə məkan münasibətləri konseptuallaşdırıldı (“şaqlı”, “üfqi” və s. kimi), sonra onların əsasında törəmə konseptlər (“müərrəd sferada şaquli”, “müərrəd sferada üfqi” və s.) formalaşdı, nəticədə, dildə konseptlərin ikinci dərəcəli təmsili mümkün olmuşdur. Dildə KONTEYNER sxemini təmsil edən ingilis fraza feillərində məkan münasibətlərinin yenidən konseptuallaşdırılması prosesinin necə əks olunduğunu izləyək.

Rus dilçiliyində KONTEYNER sxemi E.S. Kubryakova, E.E. Qolubkov, E.V. Raxilina və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. Xüsusən də, bu sxemdən nümunə kimi istifadə edərək, E.S. Kubryakova koqnitiv elmin əvvəlcədən müəyyən edilmiş metodunun hər hansı təhlil edilən hadisəni izah etmək üçün praktikada necə işlədiyini nümayiş etdirdi [5,476].

Konteyner anlayışı çox zaman özünü aydın və nadir hallarda müəyyən edilən kimi istifadə olunur, bununla belə, onun arxasında sadə bilik strukturu var. J.Lakoffun verdiyi tərifə görə, KONTEYNER sxemi daxili xaricdən ayıran sərhəddən ibarətdir [6,271]. Beləliklə, sxemin ayrı-ayrı elementləri daxili və xarici sərhəd anlayışlarıdır. Gördüyümüz kimi, bu sxemlə əlaqədar olaraq problemin “statik” və “dinamik” tərəfini (daxili, xaricə) nəzərdən keçirmək olar.

Statistik aspektdən KONTEYNER sxeminin məzhi “kainatın yalnız özündə, öz daxilində bir şeyə sahib olmaq (saxlamaq və ya ehtiva etmək) qabiliyyətinin sxematik və son dərəcə sadələşdirilmiş təsviridir” və sxemin iki ontoloji kateqoriyadan “yer və ya məkan” və “obyekt”dən asılılığının təzahürü E. S. Kubryakova tərəfindən ətraflı təsvir edilmişdir [5, 475-491].

Linqvistik məlumatların təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir obyektin digərində mövcudluq münasibətlərinin daxilolma əlaqəsi kimi dərk edilməsi universal xarakter daşıyır və müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər ki, bunların arasında, ilk növbədə, ingilis dilində “in”-ə uyğun gələn ön sözlər və zərflərdir. Bu üsulla yanaşı, KONTEYNER sxemi xüsusi affikslər, xüsusi feil qrupları, mənsubiyyət ifadə edən konstruksiyalarla ifadə edilə bilər [8,79] və s. Ümumiyyətlə, E.S. Kubryakova “KONTEYNER sxeminin dilin müxtəlif formalarında obyektivləşdirilməsinin müstəsna rolunu və hətta onun dünya haqqında düşüncə tərzinə təsirini” inandırıcı şəkildə sübut edir [5,489].

Sxemin dinamik aspektinə bir çox əsərlər həsr edilmişdir, bunların arasında E.E.Qolubkovanın namizədlik dissertasiyasını qeyd etmək olar; burada “in” hissəciyi obyektin danışanın bildiyi və ya şəraitin nəzərdə tutduğu məhdud bir məkana yerdəyişməsi hadisəsinin baş verdiyi vəziyyəti təsvir etməyə xidmət edir. Bu cür nüfuz yönləndirilmiş xarakter daşıya bilər və ya situasiyanın həm məkan, həm də faza xüsusiyyətlərini təsvir edən metaforik köçürmələrə məruz qala bilər

¹⁷ Bakı Slavyan Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. <nigar_79@hotmail.com>

[11,16]. Alimlər sxemin digər elementinə - sərhəd məsələsinə də dəfələrlə toxunmuşlar. Biz həm də sxemin üçüncü elementinə - xaricə / xaricdən anlayışına diqqət yetirməliyik. İngilis fraza feil sistemində “out” postpozisiyasından istifadənin konseptual əsaslarını təhlil edərkən məhz bu xüsusi elementin nəzərə alınması lazımdır. KONTEYNER sxemi çərçivəsində müxalif münasibətlərinin təqdimatı 1983-cü ildə S.Lindner tərəfindən tətbiq edilib. Müəllif “out”u “on” kimi sadə lokal əlaqə ilə müqayisə etməklə geniş lokal əlaqə kimi təsvir edir (*the cup is on the table* ifadəsində “stəkan masanın üstündədir”). S. Lindner həmçinin qeyd edir ki, “IN və OUT variantları fiziki sahədə və bəzi digər (lakin hamısında deyil) mücərrəd sahələrdə konfigurasiyaların tərs ardıcılığı kimi bir-birinə zidd ola bilərlər [12, 71] ki, burada məkan elementlərinin əksər ziddiyyətlərinə xas olan asimmetriya (uyğunsuzluq) özünü göstərir.

Deməli, KONTEYNER sxemi frazeoloji feillər sistemində dilin üçölçülü fəzasında “tutma” ölçüsünə aid olan “in” və “out” müxalif postpozisiyalar ilə təmsil olunur [4,91]. Sərhəddən başqa, fikrimizcə, sxemdə iki məqam çox vacibdir: - xarici və ya daxili: a) daxildə olanın nə dərəcədə müəyyən olması və b) xaricdə olanın nə qədər mücərrəd olması.

a) bəndinə görə, məhdud obyektlər, istər insan, istər daş və ya torpaq olsun, ölçülərə malikdir, buna görə də onları əmələ gətirən və ya ehtiva edən maddənin miqdarı ilə xarakterizə edilə bilər: *There’s a lot of land in Kansas* (məsələn, J. Lakoff, M. Consondan götürülmüşdür). Beləliklə, ərazinin delimitasiyası (ayırmaq, aralarına hədd qoymaq) kəmiyyət xarakteristikası akdir. Ölçülə bilən və təsvir edilə bilən bir şeyin ingilis dilində “in” konseptinin fraza feildə postpozisiya kimi istifadəsinə nisbətən məkan bildiren ismi birləşmələrdə (*in Kansas* -Kanzasda) ön söz kimi üstünlüyü kifayət qədər konkret təqdim edilir.

b) bəndində vurğulanır ki, kəmiyyət hesabının mümkünsüzlüyü səbəbindən kənarında olanın sonsuzluğu, qeyri-məhdudluğu və nəticədə mücərrədliyi və qeyri-müəyyənliyi bu koqnitiv sahədən həm konkret, həm də mücərrəd digər mürəkkəb sahələrə metaforik köçürmələrə imkan verir. Aydınır ki, buna görə də, bu məkan əlaqəsini təmsil edən “out” dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən ən ümumisi kimi tanınır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, “out” postpozisiyası hərəkəti konteynerdən xaricə, lakin “sonsuzluğa” deyil, “konteyner” üçün götürülmüş başqa bir məhdud məkana indeksləşdirir. Bu zaman situasiyanın təmsil olunmasında hər iki zidd tərəf (*out* və *in / into*) iştirak edir. Mahiyyətin bir “konteynerdən” digərinə “axması” nümunələri, fikrimizcə, dildə fəzaların davamlılığını, bağlılığını əks etdirməyin mümkünlüyünə dəlalət edir. Əlaqəlilik (məkanda boşluqların olmaması və sahələrdə maddi təsirlərin yayılmasında qısamüddətli fəaliyyətin pozulması), zamanla və materiyanın hərəkəti ilə qırılmaz əlaqə ilə yanaşı, maddi sistemlərdə struktur əlaqələri və inkişaf proseslərindən asılılıq, genişlənmə, nisbi kəsilməzlik və üçölçülülük elmi mənada məkanın ayrılmaz xüsusiyyətlərindən biridir [3,155].

İ.M.Kobozevanın fikrincə, məkanın elmi konsepsiyasını səciyyələndirən əlaqə, davamlılıq anlayışları kifayət qədər boşluqlar olan adi məkan təsvirlərində öz əksini tapmır, qeyd olunan obyektlər arasındakı boşluqlar isə naməlum qalır. Materialdan belə görünür ki, ingilis dilində keçidi təsvir edərkən obyekt bir “konteynerdən” digərinə düşə bilər və bununla da dildə əks olunan məkanın bağlılığını nümayiş etdirir, məsələn, *“Out of the frying pan into the fire”* (yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük – mənasında). Frazə feil sistemində linqvistik formada təqdim olunan məkanların “əlaqəliliyi” bir qapalı məkandan digərinə “out” frazeoloji feilin “comeout” postpozisiyonu və “into” yönləndirici ön sözünün birləşməsi ilə ifadə olunur.

(1) *With a violent push he shoved David out into the pressroom (Michener);*

(2) *Carefully we turned the net out into the enamel basket (Murray);*

(3) *Having emptied out the water jar in the sink, she refilled it (Le Carré).*

3-cü misalda “empty out” fraza feilinin istifadəsi KONTEYNER sxemində məkan münasibətlərinin ikiqat işarələnməsinə dəlalət edir, çünki belə kontekstdə postpozisiyasız “empty” feilinin özü semantik komponenti “boş” ehtiva edir (müqayisə et: Robert emptied a finger or two of Scotch into his glass and drained it in one gulp (Korda)). “Konteyner” bildiren “street”, “highway” isimləri bir “konteyner”dən digərinə keçidi bildiren “out” postpozisiyası ilə frazeoloji cümlələrdə geniş istifadə edilir:

(4) *But instead of sobbing and kicking the wall, he grabbed his coat and ran out into the street (Michener);*

(5) *The population, surprised by the weather, hurried out into the streets (Bradbury);*

(6) *He dashed out into the highway leading past Dedham (Michener).*

Oriyentasiya sxemləri mürəkkəb və mücərrəd hadisələri ifadə etmək üçün struktur elementləri kimi çıxış edə bilər. Əsas oriyentasiya sxemlərindən biri - KONTEYNER frazeoloji feillər sistemində aşağıdakı aspektlərdə öz əksini tapır: fraza feillər daxili xaricdən ayıran sərhədi xarakterizə edir (sxemin əsas elementi), indeks komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından sərhədi keçmə istiqamətinin və müşahidəçinin mövqeyinin göstəricisini ehtiva edir, məkan mənalının yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsaslanan və məkan postpozisiyalarının qruplaşmalarının formalaşmasına səbəb olan metaforik köçürmələri əks etdirir.

Konseptuallaşdırmadan yenidən konseptuallaşmaya keçidin baş vermə ardıcılığı sxematik olaraq aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

a) məkan münasibətləri konseptuallaşdırılır; b) məna məkan konseptləri ilə müqayisə və qarşılaşdırılma əsasında konseptuallaşdırılır; c) müqayisə və qarşılaşdırılma mümkün olmadıqda, yenidən konseptuallaşma nəticəsində yaranan və dil vahidlərinin qruplaşmalarını təşkil edən metaforaların genişlənməsi nəzərdən keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva Z. Dil sisteminin konseptuallaşması və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı, Zərdabi nəşr, 2022
2. Herskovits A. Language and spatial cognition. – Cambridge, 1986.

3. Кобозева И.М. Грамматика описания пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.152-162.
4. Кравченко А.В. Язык и восприятие. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1996.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
6. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites. – Stanford, C.A.: Stanford UP, 1987.
7. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik Bakı: Elm və təhsli, 2021.
8. Баранова К.М. Разноструктурные средства описания однопипных ситуаций в современном английском языке (на материале конструкций, выражающих идею притягательности): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1998.
9. Богданова С.Ю. Концептуализация и реконцептуализация пространственных отношений (схема «КОНТЕЙНЕР») <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-i-rekontseptualizatsiya-prostranstvennyh-otnosheniy-shema-konteyner>
10. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии). – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000.
11. Голубкова Е.Е. Глагольные комплексы типа come in, put away в современном английском языке: семантика и функционирование: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1990
12. Линднер С. То, что движется вверх (up), не обязательно может следовать вниз (down): сопоставление in и out // Исследования по семантике предлогов: Сб. ст. – М.: Русские словари, 2000. – С.55-82.

Xülasə:

Hərəkət və dəyişiklik ideyası ingilis fraza fellər sistemində ifadə olunan əsas fikirdir. Hərəkət məkanda baş verdiyi üçün dil insana bu prosesi müəyyən dil vahidlərindən istifadə edərək təsvir etməyə imkan verən, çox vaxt mənbə-yol-məqsəd, hissə-bütöv, konteyner kimi stereotipik oriyentasiya sxemlərini təmsil edən bir koordinat sistemində malikdir.

Məqalə KONTEYNER oriyentasiya sxemi çərçivəsində məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılması və yenidən konseptuallaşdırılması proseslərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. “Yenidən konseptuallaşdırma” termini məkan münasibətləri haqqında biliklərin restrukturlaşma (yenidən qurulması) prosesinə istinad etmək üçün tətbiq olunur. KONTEYNER sxeminin informasiyanın emalı proseslərində iştirakı məkan yönümlü postpozisiyalarla fraza feillər sistemində təmsil olunan yeni koqnitiv sahələrin məkan təsviri üçün imkanlar açır.

Açar sözlər: *konteyner, məkan, konsept, konseptallaşma, yenidən, konseptuallaşma.*

СХЕМА КОНТЕЙНЕРА В КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И РЕКОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме:

Идея движения и изменения является основной идеей, выраженной в системе английских фразовых глаголов. Поскольку движение происходит в пространстве, язык имеет систему координат, позволяющую описывать этот процесс с помощью определенных языковых единиц, часто представляющих стереотипные схемы ориентации, такие как источник-путь-цель, часть-целое, вместилище.

Статья посвящена изучению процессов концептуализации и реконцептуализации пространственных отношений в рамках схемы ориентации КОНТЕЙНЕР. Термин «реконцептуализация» применяется для обозначения процесса реструктуризации (перестройки) знаний о пространственных отношениях. Участие схемы КОНТЕЙНЕР в процессах обработки информации открывает возможности для пространственного описания новых когнитивных областей, представленных в системе фразовых глаголов с пространственно ориентированными послелогоми.

Ключевые слова: *контейнер, пространство, концепт, концептуализация, ре, реконцептуализация.*

CONTAINER SCHEME IN THE CONCEPTUALIZATION AND RECONCEPTUALIZATION OF SPATIAL RELATIONS

Summary:

The idea of movement and change is the main idea expressed in the system of English phrasal verbs. Since movement takes place in space, language has a coordinate system that allows this process to be described using certain language units, often representing stereotypical orientation schemes, such as source-path-goal, part-whole, receptacle.

The article is devoted to the study of the processes of conceptualization and reconceptualization of spatial relations within the framework of the CONTAINER orientation scheme. The term "reconceptualization" is used to refer to the process of restructuring (restructuring) knowledge about spatial relationships.

Участие схемы КОНТЕЙНЕР в процессах обработки информации открывает возможности для пространственного описания новых когнитивных областей, представленных в системе фразовых глаголов с пространственно ориентированными послелогоми.

Ключевые слова: *контейнер, пространство, концепт, концептуализация, ре, реконцептуализация.*

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova
UOT 81-116